

Néhány megjegyzés a gondolatalkzatok státusához

A gondolatok elrendezésének formai megoldásai értelmezésünkben pragmatikus-ismeretelméleti kategóriák, melyek a gondolkodás dialektikus jellegén túl a szemléleti-hangulati létezmódnak is formulái (és a műfajok tartalmának jelölő összetevői). Megjelenésüket természetesen a nyelv biztosítja: a szövegegység, a mondat-, a szintagma- és a lexémaszint, vagyis a pragmatikus alakzatok nyelvi kibontása újabb formai jelölőket kíván.

A pragmatikus alakzatok funkcionális osztályozásához az egyik, de korántsem elégséges feltétel a klasszikus és a neoretorika négy alapművelete (például az adjekció alakzatának számító ellentét detrakciós grammatikai formát is ölthet).

A főfunkciós műfaji szempont alá szemantikai és grammatikai jegyeket rendelünk, melyeket pozicionális és formai ismérvek is kiegészíthetnek.

A műfaj metanyelvi tulajdonságai közül az általunk vázolt alakzatelmélet számára különösen kettő érdemel figyelmet: az egyik, hogy megszabja esztétikai értéktoposzait (milyen alakzatok „illenek” természetéhez), másrészt, hogy ezeket magához lényegíti.

A műfaj ún. metanyelvi erőtere a motivált-retorizált szerkezeten keresztül áterjed az idő, a tér és az okság alakzataira: például egy metaforikus idői alakzat bármelyik komponense hasonló szerepű, illetve egy metonimikus idői alakzatban lehetnek metaforikus jelölő elemek, de az idő metonimikus természete megmarad.

A pragmatikus alapalakzatok nemcsak formát, hanem „karaktert” is adnak az őket tagolóknak, ahogy a metonimikus-analogikus okság a reflexiónak és a reflexió a metaforát is „alkalmazó” k l i m a x nak Nyíró József alábbi regényrészletében:

– Mindjárt, mindjárt megyek, Álózi! Csak előbb.... Csak előbb el kell mondanom első misémet mindennek, ami körülöttem, fölöttem és alattam van.... Csak előbb meg kell áldoznom magamat értük, hiszen én csak értük lettem pap, Álózi, nem a püspökök egyházáért, a fényes dómokért, Róma világhatalmáért, hanem azért a kicsi fecskéfészekért, mit egy jóformán nevesincs, kis, testvértelen nép ideragasztott Kelet kapujára. Azért a dalért, amit az a hegyoldalban dolgozó leány énekel, a mindenfelől rám bámuló életekért, a rongyokért, melyeket ezek a szegények viselnek, azért a füstért, ami ott az erdőben a sovány vacsora hírét megviszi az Öregistennek. A lehulló falevélért, amely azért esik le, hogy esztendőre búzaszem vagy tejcsöpp legyen értünk belőle...

– Mindjárt, Álózi!...

... de előbb meg kell tanulnom új teológiámat: a szegények, egyszerű, bűnös, megvert, árva székelek teológiáját, az ő életüket, melynek egyik orcája angyal, másik orcája ördög... (vö. Isten igájában. Debrecen, 1990, 67–8.)

Bár az *allegorika* szubsztanciálisan metaforikus alakzat, képes vagy szó szerinti kifejtett jelentéssíkjának van egy szövegösszefüggésből fakadó értelme, amely önálló, összefüggő gondolati struktúra, a szubsztanciális viszony nem korlátozza, hogy a jelölő póluson milyen formákkal él, és metonimikus lesz az alakzat alapfunkciója, ha a gondolat a valóságra vonatkozó közlés, és metaforikus, ha a líra referenciális világában a „képviselt értelem” szintén azonosító:

Boda Ferus a fejét kidugta az ablakon, hogy valamiképpen kivegye: merre vergődik az anyja. S e pillanatban földig le villámlott, mintha egy fellegekben elrejtőzött óriás, a legény fejét le akarta volna vágni szikrát hányó, rémítő késsel.

– Jót pillanta! – vette csak így a legény, s a fejét visszahúzta. A keserű tréfa nem javított a valón, de megrázkódva ráeszmélt a pusztulásra, s hirtelenében megfagyott minden gondolata.

Láthatatlan, szomorú fából kereszt épült a feje felett, meg is mozgott s rá is telepedett erős vállaira. Utána az élet értelme alakot öltött, s mint kedve vesztett, fekete madár, ráült a keresztre, ami nehéz volt így mindenestül cudarul. (Tamási Áron, Tüzet vegyenek. In: Világló éjszaka. Bp., 1966, 50.)

A Tamásitól idézett *allegorikus* sorokban a *anagorikus mondatmetaforák* „állnak össze” a metanomikus gondolatot jelölő szinten.

Az effajta műfaji funkcionális strukturáltság a pragmatikus alakzatok mindegyikében érvényesül, és egyúttal eloszlatja azt a félreértést, amely a metonimikus próza és a szókép metonímia, illetve a metaforikus líra és a szókép metafora valamilyen szoros kölcsönösségét gondolja, nem számolván azzal, hogy „metonimikus” és „metaforikus” a legáltalánosabb retorikai-esztétikai kategória.

A *pragmatikus alakzatok* szemantikailag kötöttek, grammatikailag és pozicionálisan kötöttek és szabadok. Kötöttségük lehet relatív vagy abszolút. A szemantikai kötöttség az izotopikus folytonosságtól a szemantikai egyneműség feloldásáig terjed.

A négy klasszikus alpműveletnek megfelelően a pragmatikus alakzatok főbb osztályai: az ismétlés, az ellentét, az elhagyásos helyettesítés, a bővítéses helyettesítés és

a sorrendváltoztatás. Az osztályokon belül az egyes alakzatformákat a kötöttségek generikus jellemzői minősítik.

Így a szemantikai progressziót megszakító ismétlésnek (a klasszikus retorika adjekciós gondolatalakzatának) a szemantikai, a grammatikai és a pozicionális jegyek bármely pragmatikus variánsát meghatározzák.

Például: az *anafora* szemantikai és pozicionális kötöttsége abszolút, grammatikai kötöttsége viszont relatív (azonos jelentésegység, szó, szócsoport, tagmondat, mondat ismétlődik a mondatok, verssorok stb. elején). Alfaja az *epibolé* szinonimikusan kötött.

Abszolút pozicionális kötöttségben különbözik az *epifora*, az *epanasztrófé*, a *szümploké* vagy a *reddíció*.

Grammatikailag és pozicionálisan kötött az *epanodosz*; grammatikai és szemantikai analógia a *paralelizmus*.

Grammatikai és szemantikai kötöttség (a szófaji azonosság és a szinonimikus kapcsolat) választja el a felsorolást a halmazástól.

Szemantikailag ellentétes irányú fokozás a *klimax* és az *antiklimax*.

Pozicionális és szemantikai kötöttségű a *gradáció*, mely az elemeknek szintaktikai funkciót is váltható láncba stb.

Itt jegyezzük meg – noha csak később nyer értelmet –, hogy nem minden ismétlés pragmatikus alakzat. A *gemináció* lehet önálló gondolatalakzat, de ha nem szövegegységet átfogó forma, mint részleges mondatismétlés adjekciós mondatalakzat. Hasonló természetű a *felsorolás* és a *halmazás* is. A mondatalakzatok körébe tartozik az *izokolon* (melynek változatos formáit a kólon és a komma grammatikai feltételei, kötöttségei alakítják), míg a *figura etymologica* a nyelvi forma szerint mondat-, szintagma- vagy akár lexémaalakzat. Az ismétlés mondat-, szintagma- vagy lexémaalakzatai olyan, a pragmatikus alakzatot jelölő formák, amelyek szemantikai, grammatikai és pozicionális ismérveikkel „beépülhetnek” a kifejezendő alakzattípus változataiba (például a *figura etymologica* az *anafóra*ba, a *gradáció*ba stb.).

Közelebb kerülünk az alakzatelmélet lényegéhez az ellentét pragmatikus osztályának felosztásakor. Az antinómia a magja a szemantikai progresszió-
nak az ellentét mint pragmatikus alakzat esetén. A *szembeállítás*, a *megszorítás*, a *kizárás*, majd ennek típusai a *paradoxon* és az *oximoron* a szemantikai egyneműséget fokozatosan megbontó, az ellentét intenzitásán nyugvó alakzatok. A *paradoxon* generikus szemantikai jegye, hogy vélt, látszólagos ellentmondást állít, az *oximoron* pedig, hogy az egymással összeférhetetlent szoros dialektikus egységbe foglalja. Ami a további generikus jegyeket illeti, az ellentét fokozati viszonyait jelölő konnektor-modalizátorok kitétele vagylagos, kité-

telük viszont pozicionálisan kötött. A tagadó szerkezet vagy a tagadó ige kötelező nyelvtani elem a kizárásban, de a paradoxon, oximoron felől már relatív.

A pragmatikus osztályoknak a szövegszint alatt – mondat-, szintagma- és lexémaalakzatot képezve – a mondat-, a szintagma- és a lexémaszint nyújthat újabb formai megjelenési lehetőségeket, ha ezekben a mondat-, szintagma- és lexémaalakzatokban a rájuk jellemző specifikus mellett a generikus-pragmatikus jegy is kimutatható.

Azok a specifikus megszorítások például, hogy az egymást kizáró jelentésegységek között az oximoron inkább a jelzős szerkezettel, míg a paradoxon az állítmány és alany kapcsolatával létesít grammatikai-formai viszonyt, már egy ellentétes szintagma- és mondatalakzat kötöttségei.

(A jelzős szerkezet tehát oximoront jelöl, ha a jelző és a jelzett szó szemantikai ellentéte a gondolati-szemléleti egységben feloldódik. Más szemantikai feltételek mellett ugyanez a szerkezet vagy a csonka lexéma-metaphora vagy a mindkét képzetet megnevező szinesztézia, vagy az okozatot az okkal felcserélő metonímia nyelvi megjelenési formája.)

Az ismétlés és az ellentét egybekapcsolása a chiasmus. Az ellentétes jelentésegységek szimmetrikus elrendezése, illetve ezen belül a tagok helycseréje a chiasmus szemantikai, pozicionális és grammatikai jegye. A pragmatikus alakzat különféle formáit a további specifikus „kötelmek” árnyalják, például, hogy a fordított sorrendben ismétlődő lexémák morfémat és nyelvtani funkciót cserélnek; vagy, hogy az ellentétes értelmű szintagmák tagjai – az ellentétnek bármely intenzitásbeli fokán – párokba rendeződve tükörképei egymásnak.

A helyettesítés elhagyásos és bővítéses alakzatai – a hasonlat pragmatikus alakzatát kivéve – szubsztanciálisan metaforikus-pragmatikus alakzatformák („a gondolati síkok azonosságai formái”). Megadható generikus jegyeik mellett – az alakzatok nyelvi kibontása során – csak lehetséges, de nem kötelező „feltétel” a szemantikai folytonosság megszegése: az izotópiatörés.

Az elhagyásos helyettesítés pragmatikus alakzatainak az önálló jelentéssel rendelkező síkja egy ki nem fejtett, odaértett jelentést képvisel, míg e jelentés kifejtése vagy sajátos „kiegészülése” a bővítéses helyettesítés alakzataival történik.¹

Az elhagyásos helyettesítés különleges esete a célzás (allúzió), az enigma és az anagógé.

A tulajdonképpeni célzás részleges helyettesítés; a műben egy „idegen” kontextus részével, elemeivel erre a kontextusra történő rájátszás. A célzás megkettőzi a fikció vonatkozását, illetve a líra saját referenciális világában „tágítja” a kiépülő azonosságok halmazát.

Megértésének szemantikai-pragmatikai alapja az író és az olvasó közös előismerete. Mivel a rész, a részek az egészet evokálják – a kifejező sík consonkasága ellenére az asszociált értelem ép, sértetlen – a célzás különféle nyelvi alakzatai csak kisebb pragmatikus eltéréseket mutatnak, a szövegegyeség például könnyebben „felfedi”, mint akár egy szintagma- vagy egy lexématőredék.

Célzás a formai és a szerkezeti utalás is. A formai utalás szigorúan kötött (Arany balladája, *A walesi bárdok* tudatos képleti mása a *Szózat*-nak, Tóth Árpád *Tavaszi holdtölté*-je a *Szeptember végé*-nek stb.), de ugyanígy kötött a szerkezeti utalás.

Elhagyásos többrétegű célzás az *e n i g m a*. Benne a többszörös helyettesítés egyik síkja szándékosan titkolt jelentést takar, és a szemantikailag kötött, elrejtett értelmet csak a beavatottak hozhatják felszínre.

A századelő enigmatikusnak nevezett lírája nem egynemű az enigma alakzatával. Bár Kosztolányi esztétikai elvei szerint a vers titok, mert maga is titokfejtő, „titkát ki-nem beszélő” rejtvénynek csak az *Esti Kornél éneké*-ben tartja, mely a „lekicsinylő vádak és ráolvasott példák ellenében... dacosan eltúlozva” (vö. KISS FERENC, *Az érett Kosztolányi*. Bp., 1979, 360) éppen a beavatottaknak adott válasz.

A „szándékosan eltitkolt” szemantikai megkötést az alkotó olykor részlegesen feloldja: így jár el Ady a *Hunn, új legendá*-ban:

Hatvany Lajosnak küldöm szeretettel és hálával
azért, mert szeret, bánt és félt

.....

Formailag kötött enigmatípusok az *a n a g r a m m a*, az *a k r o s z t i c h o n* és a *k r o n o s z t i c h o n*, amelyeknek egyedi fajtáit, kombinációit grammatikai és pozicionális jegyek értelmezik. Az *a k r o s z t i c h o n* grammatikai variánsai például az *a b e c e d a r i u m*, a *s z ó - é s b e t ű a k r o s z t i c h o n*, míg a *b e t ű a k r o s z t i c h o n* pozicionális változatának számít a *t e l e s z t i c h o n* és a *m e z o s z t i c h o n* (az egyikben a sorvégén, a másikban a sorok közepén állnak az összeolvasandó betűk) stb.

Többszörös helyettesítéses célzás az *a n a g ó g é*, ahol az enigma titkolt, elrejtett utalása vallásos-misztikus értelemre szűkül.

Ha a misztikus értelmet a forma sugallja (például a hármas szám dominálása a formában), formai-szemantikai kötöttségű az alakzat.

A többszörös helyettesítésnek ezek az alakzatai generikus szemantikai jegyükkel megszorított mondat-, szintagma- és lexémaalakzatból szerveződnek, melyek enigmatikus-anagogikus metaforák és szimbólumok, vagy a jelölő síkon enigmatikus-anagogikus szubsztanciálisan metaforikus, de szabályos formák.

A kétféle utalás szövődik egybe Pilinszky János *Négysoros*-ában, és mélyíti jelentését végül az anagógéig:

Alvó szegek a jéghideg homokban,
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagyta a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.

Az „Égve hagyta a folyosón a villanyt” – ahol a köznyelv grammatikája és szemantikája sértetlen – „második személyű alanyra mutat”: a te lehet az én metaforája (ebben az esetben a verssor önmegszólítás), vagy ismeretlen, kívül álló, enigmatikus személy, ugyanakkor szólhat anagogikusan Krisztusnak – az égve hagyott villany a megváltás reménye – (vö. TÜSKÉS TIBOR, Pilinszky János. Bp., 1986, 132).

Az alakzatok lebonthatóságuk tekintetében is különböznek, ami jelzi a mondat-, a szintagma- és a lexémaalakzatoknak a „kódban” érvényes rendszerbeli kapcsolatait.

Gondolatot kifejező jellege miatt az *allegoria* formai jelölési módja a mondatalakzat „alá” például nem mehet. Vegyes, részlegesen bővített típusa grammatikailag csupán annyiban kötött, hogy – megfejtését adva a kétszintű alakzatnak – a jelölt gondolat valamely részlete lexikálisan feltűnik a jelölő síkban.

Mint az elhagyásos helyettesítés pragmatikus alakzattípusa a kontextust átfogó metaforalánc viszonyítottjait egyetlen viszonyítóhoz kapcsolja a *zeugma*: egy nyelvi jel jelölő összetevőként a szövegben több tartalmi síkot is egyesít. Mondatalakzat formájában a *zeugma szillepszis*, egy teljes és egy hiányos szintagma kombinációja. A teljes szó szerkezet egyik tagja a hiányos szintagma elhagyott tagjának oly módon válik nyelvi jelévé, hogy mindkét tartalmi síkot jelöli, és eredeti értelme így metaforikusra fordul.

Az elhallgatva kimondás alakzata a *prétericció*. Az elhallgatás szándékának közlése, bejelentése felidézi az elhallgatott gondolatot, élményt, és az elhallgatást bejelentő nyelvi fordulatok – az igék vagy a tagadó és kérdő szerkezetek – a generikus szemantikai jeggyel együtt lexikailag-grammatikailag is megkötik az alakzatot. A kontextust a befogadó szabadon rekonstruálhatja, de az is előfordul, hogy az alkotó fejti ki, és az alakzat már elhagyásos-bővítéses helyettesítés lesz, az ellentét és az ismétlés széles kereteiben:

(vö. Ne kérdezd, barátném! mint töltöm időmet,
S távolléted alatt kedvem miben lelem?
Tudod, elvesztettem édes enyelgőmet,
Tudod, magam vagyok, mert te nem vagy velem.

Berzsenyi Dániel: Levéltöredék barátnémhoz)

Elhagyásos-bővítéses helyettesítés az *irónia*: egy olyan logikai-szemantikai kontrasztminőség (szándékosan téves vonatkoztatás), amely a jelölő pólushoz jelentettjének éppen az antonim értelmét konnotálja. A kód itt is úgy árnyalódik, hogy ebben a pragmatikus-szemantikai folyamatban – az *irónia* generikus szemantikai jegyében – például a mondat-, a szintagma- és lexémametáforák² az *irónia* jelölő formáivá válnak, rejtett üzenetük ugyanis a szöveggörnyezetből kiegészül korrelatív-antonim megfelelőjükkel.

Elhagyásos-bővítéses helyettesítés a *hiperbola* is. Valamely személy, tárgy stb. jellemzésében nagyító vagy kicsinyítő szemantikai jegyével voltaképpen téves kijelentést állít, de az így keletkező szemantikai kontrasztminőség – az emocionális többlet vagy hiány alapján – a kiinduló gondolatnak mindig szinonimája. Minden olyan alakzat jelölheti, amely a *hiperbola* szemantikai jegyét hordozza: mondat-, szintagma- és lexémaalakzat egyaránt mint ismétlés, ellentét vagy metafora³ stb. Ezt sejtí meg a *Rhétorique générale* is, mikor „a macska egy tigris” kijelentésről azt mondja, hogy benne egy szó és egy gondolatalakzat társul, hogy „a metafora egyesül a hiperbolával” (vö. *Rhétorique générale*. Párizs, 1970, 124). A „macska egy tigris” felfogásunk szerint – a túlzás szemantikai jegyén belül – egy *hiperbolát* jelölő *adjekciós mondata* alakzat, szűkebben egy hiperbolikus teljes *mondatmetafora*.

A *hiperbola* grammatikailag relatíve kötött, az enyhítés tagadó szerkezetet kívánhat, a nagyítás, túlzás pedig fokjelet.

A fokozás alakzata nem *hiperbola*, ez utóbbinak más a szemantikai jegye, és ez a kritérium leválasztja az *iróniá* ról is. Az *irónia* és a *hiperbola* szemantikai kontrasztminősége természetesen lehet különféle intenzitású, de az antonimák és a szinonimák skálájának megfelelően.

A pragmatikus alakzatok rendszerébe vonjuk a bővítéses helyettesítésen nyugvó *hasonlatot*, és generikus szemantikai jegyét megadva, eltérünk a korábbi felfogásoktól, elméletektől. Funkcionálisan strukturált elveivel mindezt a nyelv másodlagos kódja indokolja, mivel e másodlatos retorikai nyelvi kód nemcsak lebontja, hanem ki is fejezi fölérendelt alakzatának szubsztanciális lényegét. A hasonlat generikus szemantikai jegye, hogy benne az egymásra vonatkoztatott minőségek megmaradnak eredeti jelentésükben, értelmükben.

Így h a s o n l a t az a pragmatikus kategória, ahol a különmemű jelenségek egymásra vonatkozása csak egy mindkét elemmel szemantikailag összehárható tertium comparationis útján történik.

Mínthogy a konnotatív kód grammatikai síkján bármely mondatforma formai toposz, egy teljesen vagy részlegesen szétírt szemantikai azonosság-nak hasonlatformával történő jelölése már a metafora alakzatok körébe tartozik.

A sorrendváltoztatás összefoglaló alakzattípusa a digresszió (például a deviza, az anticipáció stb.), amely pragmatikus alakzatként valójában nem más, mint a szerkezetet tagoló struktúrákon keresztül a szerkezet, enthimema transzmutációs megformálása. „Th. Mann minden regényében” tudatosan „él ezzel a fogással”, és egyebek között a digressziókkal „alakítja zenei művé, verbális kompozícióvá... A varázshelyet, a József és testvéreit, a Doctor Faustust” (vö. Világirodalmi Lexikon 2. 753).

Megemlítjük még, de nem részletezzük – mert a metonimikus vagy metaforikus retorizált okság eleve „feltételezi”, magában foglalja – az ex p o l í c i ó t, a s z u b n e x i ó t, a r e g r e s s z i ó t, a k o r r e k c i ó t, az érvelés par excellence, direkt alakzatait.

Például Kazinczyról tartott klasszikus emlékbeszédének fő gondolatköreit Kölcsey Ferenc az oksági láncolatban egymásba illeszti (vö. az áldozatos élet és Kazinczy halála, az író sors és Kazinczy sorsa, a végzet és a nemzeti sors, a nemzeti sors és a nyelvújítás, a nyelvújítás és Kazinczy stb.), majd szálanként az érvelésben újból felveszi, és kibővíti, részletezi, elmélyíti őket, hogy a kauzalitás jóformán valamennyi formáját a kompozícióban megkülönböztető szerephez juttassa (vö. Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett).

Végül is a kultúra művészi leképzésének két általános esztétikai formája, a fölérendelt m e t o n i m i k u s és m e t a f o r i k u s kategória választja ki és rendeli funkciójához a pragmatikus alakzatok egyes típusait.

Jegyzetek

¹Ezeket az alakzatokat tévedés egybemosni a műalkotás önmagán túlmutató jelentésével.

²Esetükben a kifejezés síkkal összevont tartalmak egymásnak komikus jelentéskontrasztjai.

³A közös kifejezési sík tartalmi itt a szinonimitásban alkotnak egységet.